

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ГОД 1988

ВИЛЬНИУС «МОКСЛАС» 1989

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR—BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1988

VILNIUS

1989

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1988

VILNIUS

1989

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1988 metai

VILNIUS „MOKSLAS“ 1989

MBBK 9(TL)

Li237

Redakcinė kolegija:

Vytautas MERKYS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Vida KNIURAITĖ, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDONAITĖ (sekretorė), Tamara TARSILOVA, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTE, Regina ŽEPKAITE (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
232600 Vilnius, Kosciuškos 30

Išleista pagal LTSR MA Istorijos instituto užsakymą

L 0503020908—239 Z—89
M 854(08)—89

© LTSR MA Istorijos institutas, 1989

DĖL KARINIO BENDRADARBIAVIMO BALTIJOS ANTANTES SISTEMOJE (1939—1940 m.)

VYTAUTAS ŽALYS

Persitvarkymo ir visuomenės gyvenimo demokratizacijos procesas, prasidėjęs šalyje po partijos CK 1985 m. balandžio plenumo visose mūsų gyvenimo sferose, nepaliko nuošalyje ir istorikų bei istorijos mokslo. Nauja politinė situacija, pats gyvenimas ragina istorikus atsisakyti asmenybės kulto laikais susiklosčiusios deformotos, dogmatinės mąstysenos, nenukrypti nuo praeities vertinimo istorizmo principo, reikalaujančio istorinį procesą suvokti kaip visumą su visais jo prieštaravimais. Pastarojo meto sąjunginėje ir respublikinėje spaudoje vis plačiau rašoma apie asmenybės kulto neigiamus padarinius ne tik vidaus, bet ir TSRS užsienio politikoje. Tarybiniai istorikai pripažįsta, jog vidaus politikos supercentralizacija stalinizmo laikais neišvengiamai sukėlė hegemonizmą ir didžiavalstybiškumą TSRS užsienio politikoje. Iš esmės J. Stalino ir jo artimiausios aplinkos užsienio politikos praktika rėmėsi socializmo prigimčiai svetimomis ultrakairuoliškomis blankizmo ir trockizmo idėjomis¹. Tarptautiniuose santykiuose J. Stalinas dažnai taikė tarptautinės teisės normų neatitinkančius metodus ir principus. Neišvengta voliuntarizmo ir paviršutiniškumo priimant svarbiausius sprendimus². TSRS užsienio politikos revizionistinės tendencijos tam tikru mastu veikė ir Lietuvos Respublikos tarptautinę padėtį. Straipsnyje mėginama nustatyti, kiek pagrįstas V. Molotovo kaltinimas Lietuvos vyriausybei, užfiksuotas 1940 m. birželio 14 d. ultimatumė, dėl antitarybinės karinės sąjungos su Latvija ir Estija sudarymo.

Baltijos antantė Antrojo pasaulinio karo išvakarėse

Gilesnė Pabaltijo valstybių politikos 1939 m. pabaigoje—1940 m. pradžioje samprata reikalauja trumpai peržvelgti priežastis, paskatinusias sudaryti Baltijos antantę, taip pat nustatyti Lietuvos, Latvijos ir Estijos užsienio politikos gaires, išsiaiškinti akstinius ir veiksnius, lėmusius Pabaltijo šalių politinę veiklą Antrojo pasaulinio karo išvakarėse.

Sudaryti Baltijos antantę skatino šie tarptautinės politikos elementai: 1) pirmieji fašistinės Vokietijos užsienio politikos žingsniai, kuriais atvirai siekta revizuoti Versalio taikos sutartimi nustatytas sienas ir kėlę grėsmę nepriklausomam Pabaltijo valstybių egzistavimui; 2) Tautų sąjungos galios ir autoriteto smukimas; 3) sustiprėjusi Europos valstybių konfrontacija ir vėl atgimstanti aljansų politika.

Tokiomis aplinkybėmis, neturėdamos pakankamo ekonominio, politinio bei karinio potencialo kiekviena atskirai, Lietuva, Latvija ir Estija nusprendė suvienyti jėgas ir pastangas trijų šalių tarptautinei padėčiai sustiprinti. 1934 m. rugsėjo 12 d. Ženevoje pasirašyta Pabaltijo valstybių Santarvės ir bendradarbiavimo sutartis, kurios pagrindą sudarė trijų šalių bendradarbiavimas bendros svarbos politikos klausimais³. Sutartyje nebuvo nei viešų, nei slaptų karinį Pabaltijo valstybių bendradarbiavimą numatančių punktų. Ši aplinkybė sukėlė tam tikrą skepticizmą tiek užsienyje, tiek ir pačiose Pabaltijo valstybėse dėl Baltijos antantės šalių bendradarbiavimo veiksmingumo naujos politinės konsteliacijos sąlygomis, tačiau Lietuvos, Latvijos bei Estijos vyriausybės tokioje situacijoje trišalį bendradarbiavimą laikė galimu tik politinėje, diplomatinėje, ekonominėje ir kultūrinėje sferose. Specifinės Lietuvos užsienio politikos Vilniaus ir Klaipėdos problemos, kurių dėl objektyvių priežasčių Lietuva niekuomet nesiekė spręsti ginkluotu būdu, tačiau kurios eventualiai galėjo įtraukti Latviją ir Estiją į konfliktus su Lenkija ir Vokietija, trečiuoju sutarties straipsniu buvo eliminuotos iš bendrų Pabaltijo valstybių interesų rato. Latvijos ir Estijos vyriausybės netgi tuo palyginti stabiliu laikotarpiu, kurį 1934 m. tebegyveno Europos šalys, atsisakė net palankaus neutraliteto principo šių Lietuvos problemų atžvilgiu.

Taigi Baltijos antantė išsikeltais tikslais ir priemonėmis jiems pasiekti labai skyrėsi nuo kitų to meto Europos valstybių politinių grupuočių (pvz., Mažosios ar Balkanų Santarvių), mėginusių kariniais tarpusavio įsipareigojimais priversti trečiąsias valstybes respektuoti jų teritorinį status quo, o prireikus dar ir bendrai jį ginti. Minėtas Pabaltijo valstybių bendradarbiavimo ypatybes, užfiksuotas Ženevos sutartimi, nemaža dalimi lėmė realus trijų valstybių ekonominio ir karinio potencialo įvertinimas kaimyninių valstybių analogiškų potencialų fone.

Tautų sąjungos klestėjimo laikais, būdamos šios tarptautinės organizacijos narės, Pabaltijo valstybės visiškai pasikloviė jos autoritetu ir jį rėmė. 1935 m. prasidėjęs Tautų sąjungos autoriteto smukimas silpnino Pabaltijo valstybių tarptautinę padėtį. Europos kolektyvinio saugumo sistemos kūrimo nesėkmės pakeitė Lietuvos, Latvijos ir Estijos požiūrį į saugumo problemas. 1938 m. pabaigoje Pabaltijo valstybės beveik vienu metu paskelbė savo neutralumą. Devintoji Baltijos antantės užsienio reikalų ministrų konferencija, įvykusi Kaune 1939 m. vasario mėn., neutralumo politiką pripažino labiausiai atitinkančia trijų valstybių interesus. To meto tarptauti-

nės padėties analizė leidžia manyti, jog Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Pabaltijo valstybės, siekusios likti nuošalyje nuo bręstančių konfliktų, alternatyvino sprendimo neutralumui neturėjo.

Lietuva, Latvija ir Estija naujos politinės konsteliacijos Europoje susidarymo sąlygomis (1939 m. rugpjūtis—spalis)

1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas dar labiau sustiprino neutralumo tendencijas Pabaltijo valstybių užsienio politikoje. Tačiau greitas ir visiškas Lenkijos sutriuškinimas bei nauji TSRS—Vokietijos santykiai sudarė naują politinę konsteliaciją, įnešusią esminių pataisų į Pabaltijo valstybių politikų planus ir turėjusią lemiamą reikšmę buržuazinių Pabaltijo valstybių tolesniam likimui.

Istorijoje būna įvykių, kurių dėl objektyvaus sudėtingumo ir prieštaringumo negalima vienareikšmiškai ir beapeliaciškai įvertinti. Tai pasakytina tiek apie 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. TSRS—Vokietijos sutartis, tiek ir apie po jų vykusį TSRS ir Pabaltijo valstybių savitarpio pagalbos sutarčių pasirašymą. Tarybinis istorikas H. Šadžius nurodė, kad mūsų istoriografijoje, kalbant apie savitarpio pagalbos sutarčių sudarymo motyvus, jie dažniausiai traktuojami kaip TSRS suteikta internacionalinė pagalba lietuvių tautai 1939 m. pabaigoje, ypač pažymint Vilniaus miesto ir krašto grąžinimą Lietuvai. Tačiau tai supaprastinta interpretacija. Ši pagalba nebuvo altruistinė. Neišvengiamo karo su hitlerine Vokietija akivaizdoje TSRS visomis priemonėmis siekė sustiprinti savo vakarinių sienų saugumą ir išplėsti įtaką Pabaltijo valstybėms⁴. Lietuvos vyriausybė šią sutartį pasirašė sudėtingų tarptautinių aplinkybių verčiama, nors orientavimasis į TSRS neįėjo į Lietuvos vyriausybės planus⁵. Lietuvos poziciją dėl savitarpio pagalbos sutarties sudarymo labai veikė atsiradusi galimybė susigrąžinti istorinę sostinę Vilnių; Latvija ir Estija tokių akstinių sutarčiai sudaryti neturėjo. Taigi savitarpio pagalbos sutartys, visiškai atitinkamos TSRS valstybinius interesus, padėjo būsimojo Rytų fronto pagrindus ir kuriam laikui apsaugojo Pabaltijo šalis nuo karo gaisro. Kita vertus, Pabaltijo valstybės susidūrė su naujo sąjungininko planais, ne visada atitinkančiais jų interesus. Be to, kiekviena sąjunga, kurią sudaro du partneriai — vienas silpnas, o antras galingas, — labai pavojinga pirmajam. Akivaizdu, jog, be pozityvių aspektų, šios sutartys kėlė ir nemažą rūpesčių Pabaltijo šalių vyriausybėms. Apie juos viešoje kalboje TSRS valstybinės šventės proga 1939 m. lapkričio 7 d. užsiminė Lietuvos užsienio reikalų ministras J. Urbšys, pareiškdamas, jog „būtų nenuoširdu iš mūsų pusės, jei sakytumėm, kad ši nauja mūsų santykių fazė su SSSR neslepia ir kai kurių pavojų...“⁶ Nauji Pabaltijo valstybių padėties aspektai išryškėjo ir Estijos užsienio reikalų ministro prof. A. Pypo tuoj po sutarties pasirašymo padarytame pareiškime, kuriame pažymima, jog Estijos „santykiai su Latvija ir Lietuva bus dar labiau pagilinti ir suderinti su

TSRS“⁷. Natūralu, kad trijų Pabaltijo valstybių, jau iš seniau turėjusių nepuolimo paktus su TSRS ir pasirašiusių beveik analogiškas savitarpio pagalbos sutartis su didžiuoju rytų kaimynu, glaudesnis bendradarbiavimas neprieštaravo minėtų sutarčių raidai ir dvasiai. Šiomis sutartimis TSRS dar nesiekė panaikinti Pabaltijo valstybių suvereniteto, todėl nereikalavo denonsuoti nei 1923 m. Estijos—Latvijos gynybinės sutarties, nei juo labiau 1934 m. rugsėjo 12 d. trijų valstybių Santarvės ir bendradarbiavimo sutarties.

Naujos politinės konsteliacijos sąlygomis įvyko esminių pasikeitimų ir Pabaltijo valstybių santykiuose su Vokietija, taip pat Anglija ir Prancūzija. Fašistinės Vokietijos vyriausybė nuo 1939 m. rudens neslėpė, jog Pabaltijo valstybės domina ją tik kaip ekonominis partneris, t. y. kaip žemės ūkio produktų tiekėjas kariaujančiai Vokietijai. Dėl Pabaltijo šalių izoliacijos tarptautinėje arenoje nuo Anglijos ir Prancūzijos atsirado naujų aspektų ir šių šalių politiniuose santykiuose. Lietuvos užsienio reikalų ministerijos (toliau—URM) Politikos departamento direktorius E. Turauskas pokalbyje su TSRS pasiuntiniu Lietuvoje N. Pozdniakovu pripažino, kad, pasirašius savitarpio pagalbos sutartis, Vakarų Europoje „buvo plačiai paskleista nuomonė, esą Lietuva pasidariusi lyg ir vasalinė TSRS valstybė“⁸. Pabaltijo valstybių suverenitetą laikydami pažeistu, Anglijos ir Prancūzijos valdantieji sluoksniai užėmė naują poziciją jų atžvilgiu, ir tai netruko pasireikšti. 1939 m. pabaigoje besirengiančiai kelti savo kandidatūrą į Tautų sąjungos Tarybą Lietuvai ryžtingai pasipriešino Anglija bei Prancūzija, ir Lietuva buvo priversta atsiimti ją. Naujomis aplinkybėmis problemiškas pasidarė ir Lietuvos, Latvijos, Estijos juridinis neutraliteto išsaugojimas. Prasidėjus TSRS—Suomijos karui, pastarosios atžvilgiu Pabaltijo valstybės su jose dislokuotomis Raudonosios armijos karinėmis bazėmis prarado neutralių valstybių statusą ir tarptautinės teisės požiūriu galėjo būti traktuojamos tik kaip nekariaujančios valstybės.

Dėl Pabaltijo valstybių karinės sąjungos tikslingumo 1939 m. pabaigoje—1940 m. pradžioje

Nors 1939 m. pabaigoje Lietuvos, Latvijos bei Estijos tarptautinė padėtis labai pasikeitė, šių šalių vyriausybės, gerai suprasdamos gyvybinių interesų bendrumą, ir toliau neutralumą laikė savo politinės koncepcijos pagrindu, pasisakė už trišalio politinio, ekonominio ir kultūrinio bendradarbiavimo stiprinimą. Į karinį bendradarbiavimą buvo žiūrima skirtingai. Didžiausią aktyvumą čia rodė Lietuvos kariuomenės vadas S. Raštikis ir Latvijos karinė vadovybė. S. Raštikis buvo tvirtai įsitikinęs tokios sąjungos reikalingumu ir ne kartą 1935—1939 m. ėmėsi iniciatyvos stiprinti trijų valstybių karinius kontaktus. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, jis dar kartą ryžtingai pasisakė už Lietuvos ir Latvijos gynybinę sąjungą⁹. Tačiau Lietuvos kariuomenės vado iniciatyva prieštaravo Respublikos prezidento A. Smetonos generalinei užsienio politikos linijai, t. y. siekimui išsaugoti kuo didesnę Lietuvos neutralitetą. A. Sme-

tona vengė bet kurių žingsnių, galėjusių eventualiai sukomplicuoti Lietuvos tarptautinę padėtį. 1939 m. rugsėjo pradžioje jis pasipriešino mobilizacijos paskelbimui Lietuvoje, ir net kariuomenės vado kariniai politiniai argumentai negalėjo įtikinti prezidento. Tik rugsėjo 17 d., kai tapo visiškai aišku, jog Lenkija katastrofos neišvengs, Lietuvoje buvo paskelbta dalinė mobilizacija Lenkijos pasienio apsaugai sustiprinti, tačiau ir ji labai greitai, spalio 2 d., buvo atšaukta. Suprantama, kad griežta Respublikos prezidento pozicija neutralumo atžvilgiu prieštaravo karinės sąjungos su Latvija sudarymui, todėl ir S. Raštikio iniciatyvos nesulaukė jo pritarimo. Lietuvos kariuomenės vado sugestijos buvo nepriimtinos ir kitų Pabaltijo šalių vyriausybėms. Latvijos ir Estijos politikai bijojo, kad karinės sutarties su Lietuva sudarymas gali išprovokuoti kaimynines valstybes invazijai. Ir trijų šalių spaudoje, ypač opozicinėje, retkarčiais pasirodantys raginimai stiprinti Pabaltijo valstybių bendradarbiavimą, taip pat ir karinį, buvo daugiau moralinio pobūdžio ir vyriausybės pažiūrų neatspindėjo. Priešingai, vyriausybė atidžiai sekė, kad Lietuvos spauda laikytųsi griežto neutraliteto kitų valstybių atžvilgiu. Net tautininkų „Vairas“ A. Smetonos nurodymu trim savaitėms buvo sustabdytas už tai, kad išspausdino Tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus J. Statkaus straipsnį, pasisakantį, jo žodžiais tariant, prieš dogmatišką neutralumo traktavimą¹⁰. Kartu pastebėsime, jog tiek valdančioje tautininkų sąjungoje, tiek opozicijoje, kariuomenėje buvo žmonių, kuriems sąvoka „neutralus“ asocijavosi su sąvoka „neveiklus“. Jų nuomone, susidariusiomis aplinkybėmis neutralumas neatitiko gyvybinių Lietuvos interesų. Taip manantys turėjo skirtingų planų ir nevienodai žiūrėjo į dabartinę vyriausybės veiklą, tačiau visus juos vienijo noras siekti aktyvios pozicijos.

Lietuvos užsienio reikalų ministras J. Urbšys, atsakydamas į nuolat pasigirstančius kaltinimus vyriausybei dėl jos pasyvumo, 1940 m. sausio 5 d. Tautininkų sąjungos suvažiavime pastebėjo, kad „šis aktyvumo reikalavimas eina iš Lietuvos užsienio politikos lyginimo su kitomis, labiau dinamiškomis valstybėmis...“ J. Urbšys perspėjo, jog užsienio politikos eksperimentai gali kainuoti Lietuvai nepriklausomybę¹¹. Taigi tiek prezidentas, tiek vyriausybė ir naujomis aplinkybėmis siekė išlaikyti Lietuvos neutralumą, ir karinė sąjunga su Latvija ir Estija neįėjo į jos planus. Ir Latvijos bei Estijos vyriausybės taip pat nesiėmė jokių oficialių iniciatyvų sudaryti karinę sąjungą su Lietuva.

Norėdami atsakyti į klausimą, ar Pabaltijo valstybių karinė sąjunga apskritai buvo įmanoma naujos politinės konsteliacijos sąlygomis, turime nustatyti galimus tokios sąjungos kūrimo variantus ir tikslus. Pasirašius 1939 m. kovo 22 d. Lietuvos, 1939 m. birželio 7 d. Latvijos ir Estijos nepuolimo sutartis su Vokietija bei trijų Pabaltijo šalių savitarpio pagalbos sutartis su TSRS, karinė Pabaltijo valstybių sąjunga tapo kaip ir neaktuali, nes Lietuva, Latvija ir Estija turėjo visų kaimyninių šalių saugumo garantijas. Vis dėlto manome buvus galimus tris tokios sąjungos variantus. Ta-

rybų Sąjungai pasirašius savitarpio pagalbos sutartis su kiekviena Pabaltijo valstybe atskirai, vieningas Pabaltijo frontas prieš galimą Vokietijos agresiją liko kaip ir nebaigtas kurti, nes šioje sistemoje trūko vienos logiškos grandies — Lietuvos, Latvijos ir Estijos tarpusavio karinių įsipareigojimų. Lietuvos, Latvijos ir TSRS karinio bendradarbiavimo galimybė atsispindi ir Lietuvos Kariuomenės štabo dokumentuose. Taigi natūraliausia buvo vieninga Pabaltijo šalių, turinčių gynybinių tarpusavio įsipareigojimų, karinė sąjunga su TSRS. Tačiau Tarybų Sąjunga dėl susitarimų su Vokietija nesiėmė jokių iniciatyvų šia kryptimi, tad tokia galimybė nebuvo svarstoma. Naujos politinės konsteliacijos sąlygomis, nors mažai įtikėtinas, tačiau teoriškai buvo įmanomas ir antras tokios sąjungos variantas — slapta antitarybinė Pabaltijo valstybių, norinčių išsaugoti savo buržuazinį valstybingumą ir nepriklausomybę, Vokietijos remiama karinė sąjunga. Ji galėjo būti sudaryta tik tuo atveju, jei Pabaltijo valstybėms būtų buvęs garantuota Vokietijos parama konflikto su TSRS atveju. Tačiau Lietuvos, Latvijos ir Estijos vyriausybės neturėjo jokių iliuzijų dėl Vokietijos politikos jų atžvilgiu naujos politinės konsteliacijos sąlygomis. Vokietijos pasiuntinys Kaune E. Cechlinas 1939 m. spalio 5 d. pareiškė J. Urbšui, jog politinė padėtis neleidžianti Vokietijos vyriausybei daryti kokių nors žygių Lietuvos naudai, esą Lietuvos vyriausybė tegul spiriasi pati¹². Analogiškai padėtį zondavo Latvijos ir Estijos vyriausybės. Estijos Kariuomenės štabo informacinio skyriaus viršininkui pulk. R. Masinui, kariuomenės vado gen. J. Laidonerio pavedimu ieškojusiam Vokietijos paramos, Karaliaučiuje buvo ne tik griežtai atsakyta, bet ir pareikšta, jog Vokietija neleis Vakarų valstybėms Baltijos jūra gabenti ginklų į Estiją¹³. Taigi jau pirmąjį Pabaltijo valstybių mėginimą gauti bent diplomatinę Vokietijos paramą pasirašant savitarpio pagalbos sutartis su Tarybų Sąjunga Vokietija ryžtingai atmetė. Netrukus, 1939 m. spalio 3 d., Vokietijos pasiuntiniai trijų valstybių sostinėse informavo Pabaltijo šalių vyriausybes, kad Vokietija ir TSRS pasidalijo Pabaltijį įtakos sferomis¹⁴. Šis faktas buvo užfiksuotas ir tą pačią dieną prasidėjusiose Lietuvos Respublikos ir TSRS delegatų derybose Maskvoje dėl savitarpio pagalbos sutarties sudarymo, Lietuvos pasiuntinio Maskvoje L. Natkevičiaus derybų užrašuose¹⁵. Tarybinė istoriografija iki šiol oficialiai nepripažįsta TSRS—Vokietijos 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutarčių slaptų protokolų, fiksuojančių, kad abi šalys pasidalijo Pabaltijį įtakos sferomis, tačiau Lietuvos, Latvijos ir Estijos vyriausybės visą tolesnę savo politiką grindė remdamosi kaip tik šia prielaida. Be to, gavusi unikalią galimybę sutelkti visą jėgą vakaruose, Vokietija iki tam tikro laiko vengė komplikacijų rytuose: Vokietijos ginkluotąsias pajėgas Lietuvos pasienyje 1940 m. pavasarį sudarė 3 nepilnos divizijos¹⁶. Visame TSRS—Vokietijos pasienyje Vokietija laikė vos 10 antraeilių divizijų¹⁷. Vokietijos kariuomenės permetimas iš rytų į vakarus masinį pobūdį įgavo jau 1939 m. spalio 2 dieną¹⁸. Taigi Vokietijos kariuomenės kiekis ir jos dislokacija Rytprūsiose (kaip ir visame rytų pasienyje) 1939 m. pabaigoje—1940 m.

pradžioje akivaizdžiai rodo, jog Vokietija šiuo laikotarpiu jokių aktyvių veiksmų Pabaltijyje imtis nesirengė. 1939 m. Vokietijos—TSRS sutartys ir dėl jų pasikeitusi Vokietijos politika Pabaltijo šalių atžvilgiu įtikinamai rodo, jog iki pat karo veiksmų vakaruose pabaigos apie slaptą antitarybinę Pabaltijo valstybių karinę sąjungą, remiamą Vokietijos, kalbėti neišeina. Net 1940 m. birželio kritiškoms dienomis (jau prasidėjus slaptam Vokietijos divizijų permetimui iš vakarų į rytus¹⁹), kai Latvijos prezidentas K. Ulmanis kreipėsi su paklausimu į Vokietijos pasiuntinį, ar, susidarius tam tikroms aplinkybėms, Latvijos kariuomenė galėtų pasitraukti į Klaipėdą, jam atsakė neigiamai²⁰ — Vokietija dar nebuvo pasirengusi karui su TSRS, ir jos persiorientavimas iš vakarų į rytus tik prasidėjo. Trečias variantas — vien tik Pabaltijo valstybių karinė sąjunga, be kurios didžiosios valstybės paramos. Atsižvelgiant į tuometinį trijų valstybių karinį ekonominį potencialą ir jo milžinišką disproporciją, lyginant su analogišku kaimyninių valstybių potencialu, taip pat ir izoliuotą nuo Vakarų pasaulio tarptautinę Pabaltijo valstybių padėtį, reikia konstatuoti, jog tokia sąjunga neturėjo prasmės ir politiniu požiūriu buvo net pavojinga. 1939 m. pabaigoje—1940 m. pradžioje negalima kalbėti apie realią Anglijos ar Prancūzijos paramą Pabaltijo valstybėms. Nei sausuma, nei jūra šių šalių pagalba ateiti jau negalėjo. Todėl kai kurių Anglijos ir Prancūzijos sluoksnių raginimus Pabaltijo valstybėms konsoliduotis prieš TSRS ir rengtis „bendram“ su Vakarų šalimis žygiui prieš Tarybų šalį²¹ reikia vertinti tik kaip klasinės neapykantos diktuojamą kursymą ir politinio realybės jausmo praradimą.

Taigi Pabaltijo valstybių tarptautinės padėties analizė naujos politinės konsteliacijos sąlygomis verčia abejoti trišalės šių valstybių karinės sąjungos sudarymo tikslingumu.

Dėl teiginio apie karinės Pabaltijo valstybių sąjungos sudarymą pagrįstumo

Kuo remiantis tarybinėje istoriografijoje mėginama įrodyti, jog antitarybinė Pabaltijo valstybių sąjunga vis dėlto buvo sudaryta?

Įrodinėjimų pamatas: 1) pasirašius savitarpio pagalbos sutartis su Tarybų Sąjunga, išnyko Pabaltijo valstybių nesutarimai. Vilniaus klausimo išsprendimas atvėręs kelią į karinės sąjungos sudarymą; 2) labai suaktyvėjo trijų šalių karinių sluoksnių kontaktai: prasidėjo slapti pasitarimai, slaptos konsultacijos. Esą Pabaltijo valstybių kariuomenės buvo perdislokuojamos taip, kad galėtų veikti prieš tarybines įgulas, išdėstytas Pabaltijo šalyse, pradėta rengti trijų šalių kariuomenių operacinius planus antitarybinio pagrindu; 3) labai slaptoje aplinkoje vykusioje X Baltijos antantės konferencijoje Taline 1939 m. gruodžio 7—8 d. slaptu užsienio reikalų ministrų susitarimu Estijos ir Latvijos karinė sąjunga buvo paversta trijų Pabaltijo valstybių karine sąjunga formaliai nesudarant jokio raštiško susitarimo.

Trumpai panagrinėkime kiekvieną šių punktų. Iki Antrojo pasaulinio karo viena svarbiausių kliūčių, trukdžiusių sudaryti Pabaltijo valstybių karinę sąjungą, buvo Vilniaus klausimas. Vilniaus grąžinimas Lietuvai panaikino pagrindinę kliūtį suartėti, tačiau turime atsižvelgti į tai, jog dabar Pabaltijo valstybės buvo atsidūrusios iš esmės naujoje padėtyje nei iki karo, ir karinės sąjungos sudarymas nebejėjo į jų planus. Kartu pažymėsime santūrų Latvijos ir ypač Estijos vyriausybių nusistatymą dėl Vilniaus klausimo išsprendimo būdo ir tolesnio šios problemos likimo. Lietuvos pasiuntinys Taline B. Dailidė pranešė J. Urbšiu, jog Estijoje bijoma, kad Vilniaus atgavimas gali pakenkti Pabaltijo padėties stabilizavimui. Estijos užsienio reikalų ministras A. Pypas, dažnai susitikdamas su B. Dailide, „apie Vilnių neprasitarė nei žodžio, o prie progos tik šaltai pasveikino“²². Taigi Vilnius buvo svarbus argumentas suartėjimo srityje, tačiau naujos politinės konsteliacijos sąlygomis ne vienintelis ir tuo labiau ne lemiamas. Pasikeitus tarptautinėms aplinkybėms, Vilniaus klausimo išsprendimas Pabaltijo valstybėms turėjo daugiau moralinę reikšmę toliau palaikant bendradarbiavimo dvasią.

Antrąjį punktą — dėl trijų šalių karinio bendradarbiavimo — panagrinėsime remdamiesi Lietuvos kariuomenės štabo dokumentais tokia tvarka: I — dislokacija, II — operaciniai planai, III — kontaktai.

I. Lietuvos kariuomenės dislokacijos pakeitimus 1939 m. sąlygojo Klaipėdos atplėšimas ir savitarpio pagalbos sutarties su TSRS pasirašymas. 1939 m. gruodžio 6 d. Lietuvos Karo taryba, pirminkaujama Krašto apsaugos ministro brig. gen. K. Musteikio, ryšium su Vilniaus ir jo krašto atgavimu, TSRS kariuomenės įgulų apgyvendinimu Lietuvoje, tarptautine politine bei ekonomine krašto padėtimi, apsvarsčiusi kariuomenės organizacijos ir dislokacijos klausimus, padarė tokias išvadas: 1) kol Europoje vyksta karo veiksmai, kariuomenės mobilizacinis planas ir dislokacijos pagrindai nekeistini; 2) nepaisant padidėjusios teritorijos, taikos ir karo meto kariuomenės nedidinti; 3) ryšium su Vilniaus krašto atgavimu ir TSRS įgulų atsiradimu padaryti tik būtiniausius dislokacijos pakeitimus²³. Minimalų dislokacijos planų pakeitimą sąlygojo tarptautinė Lietuvos padėtis ir ekonominiai krašto interesai. Neaišku, kuo grindžiamas teiginys, esą Pabaltijo valstybių karinės vadovybės pradėjo derinti savo kariuomenių dislokacinius planus, norėdamos sudaryti juos taip, kad jie būtų palankūs veikti prieš tarybines įgulas. Lietuvos Kariuomenės štabo dokumentai liudija priešingai:

a) tarybinėms įguloms įsikūrus Lietuvoje, Lietuvos kariuomenės dislokacijos pakeitimai buvo daromi atsižvelgiant ne tik į padidėjusią teritoriją, bet ir į eventualiai bendro gynimosi prieš Vokietijos puolimą su TSRS ir Latvijos karinėmis dalimis perspektyvą, t. y. nauja kariuomenės dislokacija rėmėsi operaciniu planu „V“ (vokiečiai arba Vokietija)²⁴. Nėra pagrindo manyti, jog Lietuvos Kariuomenės štabe operaciniai ir dislokaciniai planai būtų rengiami nesuderintai;

b) Raudonosios armijos dislokacijos vietos Lietuvoje buvo parinktos neatsitiktinai ir turėjo tvirtas saugumo garantijas: tarybinės įgulos buvo išdėstytos rytų (Vilnius—Naujoji Vilnia) ir pietų Lietuvoje palei Nemuną (Prienu, Alytus), taip pat rajone tarp Neris ir Nemuno (Gaižiūnuose). Neris ir Nemunas tarybinėms įguloms sudarė natūralias priedangos ribas. Kiek nors didesnių Lietuvos kariuomenės dalinių šiame plote nebuvo, išskyrus Vilniaus įgulą, atsidūrusią lyg ir tarybinių įgulų užnugaryje ir apsuptyje. Raudonosios armijos daliniai į pietus nuo Neris ir Kauno buvo nepalyginamai gausesni už nedidelius čia buvusius lietuvių dalinius. Be to, tarybinių įgulų saugumui didelę reikšmę turėjo netoli esanti TSRS valstybinė siena. Nėra pagrindo manyti, jog Lietuvos kariuomenės slaptos mobilizacijos ir perdislokacijos galėjo nepastebėti Raudonosios armijos vadovybė. Tokie veiksmai galėjo turėti katastrofinių padarinių Lietuvos Respublikai, todėl jokia vyriausybė tokiomis aplinkybėmis nebūtų sankcionavusi beprasmiškų ir pavojingų dislokacijos pakeitimų. Be to, neužfiksuota jokių TSRS nusiskundimų dėl kokių nors Lietuvos kariuomenės išdėstymo pasikeitimų;

c) pagrindinės Lietuvos kariuomenės pajėgos buvo sutelktos į šiaurės vakarus nuo Kauno, t. y. Zemaitijoje, pagal operacinio plano „V“ reikalavimus: rytų Lietuvoje išdėstyti Lietuvos kariuomenės daliniai turėjo sudaryti tvirtą užnugarį ir pagrindinėje pasipriešinimo riboje besiginančių rezervą, taip pat neleisti priešui apeiti Kauno iš šiaurės. Suvalkijoje buvo tik nedidelės karo atveju priedangai skirtos jėgos.

Taip išsidėsčius kariuomenėms, kalbėti apie tarybinių įgulų apsupimą neišeina. Norime atkreipti dėmesį į tai, jog, tyrinėjant Pabaltijo valstybių karinės sąjungos sudarymą, mums ne tiek svarbūs vienos kurios šalies dislokacijos pasikeitimai, kiek trijų šalių ginkluotųjų pajėgų išdėstymo derinimas. Archyvinių dokumentų, rodančių trijų Pabaltijo valstybių kariuomenių dislokacijos derinimą, iki šiol nerasta.

II. Lietuvos karinės vadovybės pagrindinis operacinis planas karo atveju 1939 m. pabaigoje—1940 m. pradžioje buvo minėtas planas „V“²⁵. Operacinis planas „L“ (Lenkija), sutriuškinus Lenkiją, tapo neaktualus. Truputį pakoreguotas jis virto planu „R“ (rusai, raudonieji). Tačiau pasirašyta savitarpio pagalbos sutartis su TSRS ir Lietuvoje įsikūrusios tarybinės įgulos suvaržė Lietuvos kariuomenės veikimo laisvę. Operacinis planas „R“, pradžioje numatytas kaip gynimosi nuo TSRS planas, prarado strateginį pobūdį ir tapo Kauno gynimo planu krizinės situacijos su TSRS atveju.

Operacinis planas „V“ buvo sudarytas atsižvelgiant į tai, kad karo atveju Lietuvos kariuomenė šiaurėje savo veiksmus galėtų derinti su Latvijos kariuomene, pietuose — su TSRS karinėmis įgulomis. Taip būtų sudaryta vientisa gynimosi nuo Vokietijos linija, kurios šiaurinį sparną, atsiremiantį į Baltijos jūrą, būtų gynusios tarybinės įgulos, dislokuotos Latvijos pajūryje Ventspilio—Liepojos rajone, toliau — plotą pietryčių kryptimi Venta—Šiaulių geležinke-

lio mazgas — turėjo ginti Latvijos kariuomenė, Dubysos—Nemuno—Kauo linijoje — Lietuvos kariuomenė, į pietus nuo Kauo šią gynybos sistemą logiškai tęsė tarybinės įgulos Prienuose, Alytuje, Gardine ir t. t. 1940 m. kovo 13 d. kariuomenės štabo Organizacijos ir mobilizacijos skyriaus sudarytame dokumente, analizuojančiame Lietuvos kariuomenės veiksmus galimo karo atveju, planas „V“ traktuojamas kaip operacinių planų pagrindas. Šiame dokumente pažymima: „Galimas dalykas, jog artimiausioje ateityje mes turėsime išdirbti karinio bendradarbiavimo planą“ su TSRS²⁶. Kariuomenės štabe neabejota, kad TSRS kariuomenė padės Lietuvos kariuomenei išlaikyti pagrindinę pasipriešinimo ribą. Manyla, jog dėl Raudonosios armijos įgulų įsikūrimo „šios ribos gynybos sąlygos pagerėjo: ją išlaikyti padės sąjunginė SSSR kariuomenė, prafesdama ir apsaugodama abu jos sparnus. Iš Latvijos plotų SSSR kariuomenės turės galimybę smogti puolančiam Klaipėda—Šiauliai priešui į šoną“²⁷.

Kariuomenės štabo Operacijų skyriaus susikoncentravimas į operacinį planą „V“, naujos kariuomenės dislokacijos pritaikymas jam kėlė kai kurių Lietuvos karinių sluoksnių susirūpinimą dėl Operacinio skyriaus vienpusiškos veiklos. 1940 m. kovo 13 d. Kariuomenės štabo Organizacijos ir mobilizacijos skyriaus rašte Krašto apsaugos ministrui, aptariant planą „V“ ir laikant jį pagrindiniu operaciniu planu, kartu pageidaujama „aptarti operacinį planą prieš rusus“. Esą I skyrius visai jo nemini ir neturi galvoje siūlydamas dislokacijos pakeitimą...²⁸ Tačiau šis susirūpinimas kaip tik ir yra geriausias įrodymas, jog 1940 m. pavasarį operacinius planus rengiantis Kariuomenės štabo I skyrius derino Lietuvos kariuomenės ir Raudonosios armijos sąveikos galimumus Vokietijos puolimo atveju, o ne sudarinėjo bendrus su Latvija ir Estija antitarybinių veiksmų planus. Yra ir daugiau panašių liudijimų, jog, pasirašius savitarpio pagalbos sutartį su TSRS, visi kiti operaciniai planai tapo neaktualūs. Lietuvos Kariuomenės štabe buvo rengiami planai, numatantys derinti ne tik strateginius planus su sąjunginių kariuomenių veiksmais, bet ir atskirų kariuomenės rūšių, pvz., TSRS ir Lietuvos karinių oro pajėgų sąveikos karo atveju projektus²⁹. Tačiau Raudonosios armijos vadovybė neparodė iniciatyvos užmegzti glaudesnius abiejų šalių kariuomenių ryšius. Lietuvos—Latvijos kariuomenių veiksmų derinimas reikalavo abiejų šalių vyriausybių sutikimo. Žinant Lietuvos prezidento nusistatymą dėl neutralumo, nenuostabu, jog šie planai taip ir liko neįgyvendinti. Taigi dabar turimi archyviniai dokumentai nepatvirtina teiginio, jog Pabaltijo valstybių kariuomenių operaciniai planai buvo sudaromi ir derinami antitarybiniu pagrindu.

Tarybinėje istoriografijoje, nušviečiančioje paskutinius Lietuvos Respublikos gyvavimo mėnesius ir buržuazijos pastangas išsaugoti savo politinę valdžią, Lietuvos vyriausybė dažnai kaltinama sumanymų ir veiksmų agresyvumu, pasireiškusiu raudonarmiečių grobiu ir rengimusi užpulti ir likviduoti tarybines įgulas. Nenagrinėdami su raudonarmiečių dingimu susijusių klausimų, kurie neįeina

į straipsnio problemų ratą, dėl likusių kaltinimų turime pasakyti, jog kai kuriais atvejais, aiškinant vyriausybės veiksmus, mėginama pateikti juos vienpusiškai, neretai naudojamos supaprastintos schemas. Lietuvos vyriausybė, kaip ir kitų Pabaltijo šalių vyriausybės, įsileidusios į savo teritorijas tarybines įgulas, buvo gyvybiškai suinteresuotos padėties regione stabilumu ir lojaliu savitarpio pagalbos sutarties nuostatų vykdymu. Šie nuostatai garantavo Pabaltijo valstybių nepriklausomybę, o konfliktas su TSRS, susiklosčius tokiai politinei konsteliacijai ir jėgų santykiui, galėjo turėti katastrofiškų padarinių. Suprantama, Lietuvos vyriausybė, atsižvelgdama į didelį svetimos kariuomenės skaičių Lietuvoje, negalėjo pasikliauti vien tik gera naujų sąjungininkų valia, kuri, pakitus aplinkybėms, taip pat galėjo keistis. Todėl buvo priversta ieškoti papildomų saugumo garantijų, taip pat ir gynybos srityje. Tačiau to meto padėtyje tai galėjo būti tik minimalios ir pasyvios priemonės. 1940 m. vasario mėn. Lietuvos Ministrų kabinetas vieningai nutarė ginklu priešintis galimai Lietuvos okupacijai, stabdomųjų kautynių priedanga parengti valstybinio aparato evakuacijos (daugiausia Vokietijon) planą. Pagal jį kariuomenės dislokacijos pertvarkymas stabdomosioms kautynėms vesti ir evakuacijai pridengti turėjo būti atliktas per 3 mėnesius³⁰. Taigi buvo rengiamasi ne tarybinių įgulų neišprovokuotam užpuolimui, o priverstinei gynybai, t. y. evakuacijai stabdomųjų kautynių priedanga. Be to, šis kaip ir kiti panašūs nutarimai liko neįgyvendinti. S. Raštikio memuaruose minimas „Kau-no gynimo plano „R“ papildymas“ naujais nurodymais 1939 m. pabaigoje taip pat numatė tik Lietuvos kariuomenės atsakomuosius veiksmus tarybinių įgulų Lietuvoje ar Raudonosios armijos dalinių puolimo iš TSRS teritorijos atveju³¹. Nei Ministrų kabinete, nei prezidentūroje svarstyti priešinimosi variantai nenumatė bendrų veiksmų su Latvijos, juo labiau Estijos kariuomenėmis. Ir tai suprantama, nes tikslams, kuriuos kėlė sau Lietuvos vyriausybė eventualaus konflikto su TSRS atveju, pasiekti, t. y. evakuacijai stabdomųjų kautynių priedanga arba demonstracijai atlikti, karinė sąjunga su Latvija ir Estija visiškai nebuvo būtina. Visi šie planai ir projektai buvo rengiami tik savitarpio pagalbos sutarties sulaužymo atvejui, o galiojant sutarties nuostatams, Lietuvos kariuomenės štabo dokumentuose buvo aiškiai formuluojama: „Lietuvos priešas bus tas, kas puls Lietuvą ar SSSR per mūsų teritoriją...“³² Taigi vienos kurios šalies kariuomenės ar atskirų jos dalių veiksmams eventualios krizės su TSRS atveju ar net rengimasis tokiems veiksmams nerodo buvus trišalės karinės sąjungos.

III. Mūsų istoriografijoje tebėra gyva tradicija bet kurį Pabaltijo valstybių karinio bendradarbiavimo faktą 1939 m. pabaigoje—1940 m. pradžioje a priori traktuoti kaip antitarybinį, skatinantį tik karinės sąjungos, nukreiptos prieš TSRS, sudarymą. Taip tarybinėje istoriografijoje vertinami Pabaltijo valstybių kariuomenių štabų viršininkų pasikeitimai vizitais 1939 m. lapkričio—gruodžio mėn., gruodžio 29 d. Rygoje įvykęs trijų šalių Mišriosios komisijos posėdis ir kai kurie kiti karinio bendradarbiavimo faktai.

Pasirašius savitarpio pagalbos sutartis su TSRS, Pabaltijo šalyms ir TSRS įvairiems praktiniams klausimams spręsti, kiek jie siejosi su tarybinių įgulų atvykimu, įsikūrimu ir buvimu, sudarė keletą oficialių tiek dvišalių, tiek trišalių komisijų. 1939 m. gruodžio 29 d. Latvijos generaliniame štabe įvyko vienos tokios komisijos — „Lietuvos, Latvijos ir Estijos mišriosios komisijos“ — posėdis, kuriame buvo svarstomi Pabaltijo šalių santykiai su jose esančiomis tarybinėmis įgulomis. Darbotvarkėje numatyti tokie klausimai: 1) bendras susidariusių santykių (su tarybinėmis įgulomis.— V. Z.) apibūdinimas, 2) klausimai, kuriais susitarta, 3) klausimai, kuriais parengti susitarimo projektai, 4) bendras sąlygų suderinimas, kaip TSRS paviniams kariams bei atskiriems daliniams tiesiogiai pereiti sieną iš Latvijos į Lietuvą ir pan., 5) nauji TSRS reikalavimai ir bendra linija, kurios reikėtų laikytis atsižvelgiant į tuos reikalavimus. Posėdyje taip pat svarstyta nemaža techninių klausimų: vizų, nuomos, statybų ir kt. reikalai. Pokalbiuose pripažintas reikalas informuoti vienas kitą apie visus naujai iškeltus TSRS reikalavimus ir „sulig galimybės laikytis vienodos taktikos ir bendros linijos“³³. Lietuvai šiame posėdyje atstovavo Krašto apsaugos ministerijos Karo butų valdybos viršininkas gen. J. Barzda-Braduskas. Santykiams su tarybinių įgulų vadovybe palaikyti Lietuvos Kariuomenės štabe sudaryta tam tikra grupė. Panaši ar net tapati situacija buvo Latvijoje ir Estijoje. Svarstant ir sprendžiant tokius klausimus, kiekvienai valstybei buvo pravartu žinoti, kaip analogiški reikalai tvarkomi kitose dviejose valstybėse. Tad tam tikriems pareigūnams kilo poreikis dažniau susitikti. Tačiau šiems susitikimams reikėjo trijų šalių politinių sluoksnių pritarimo. Tokiu pagrindu kariniai sluoksniai ir susidomėjo sušaukimu 1939 m. gruodžio 7—8 d. Baltijos antantės užsienio reikalų ministrų konferencijos³⁴, kurioje buvo tikimasi vyriausybiniu lygiu susitarti dėl keitimosi visoms trim šalims aktualia informacija. Užsienio reikalų ministrų konferencijos išvakarėse, 1939 m. lapkričio 29 d., į Kauną atvyko naujai paskirtas Latvijos generalinio štabo viršininkas gen. H. Rozenšteinas. LTSR CVA išlikusi šio vizito programa rodo jį buvus vien kurtuazijos vizitu³⁵, tačiau galime spėti, jog Kaune tartasi dėl keitimosi informacija, ryšių palaikymo ir kitais techniniais klausimais. Tas pats pasakytina ir apie Lietuvos kariuomenės štabo viršininko gen. S. Pundzevičiaus revizitą į Rygą. Šalia oficialių, plačiai spaudoje nušviečiamų vizitų, buvo keičiamasi ir slaptais. 1940 m. vasario 5 d. labai slapta į Taliną išvyko Lietuvos Krašto apsaugos ministerijos „rusų skyriaus“ viršininkas gen. M. Rėklaitis. Vizito tikslas — vietoje susipažinti su Estijos—TSRS santykiais.

Taigi Pabaltijo valstybių karinės sąjungos sudarymas šiuose susitikimuose nebuvo svarstomas. Lietuvos, Latvijos ir Estijos kariniai sluoksniai tesvarstė techninius klausimus ir keitėsi informacija, sudaryti karinę sąjungą nepriklausė jų kompetencijai. Trijų Pabaltijo valstybių kariuomenių štabai ir karinės vadovybės negalėjo veikti savarankiškai. Jie privalėjo taikytis prie krašto politinės va-

dovybės ir savo šalies užsienio politikos. Trijų šalių karinių sluoksnių kontaktai aktyviausiai vyko pačioje 1939 m. pabaigoje—1940 m. pradžioje. Vėliau jų intensyvumas atslūgo. Tai įvyko po to, kai tarybinių įgulų atvykimo, dislokavimo ir santykių palaikymo klausimai buvo išspręsti arba įėjo į kasdienes vėžes. Apskritai šie kontaktai buvo nelabai rezultatyvūs. Ne paskutinį vaidmenį čia suvaidino S. Raštikio atleidimas ir gen. V. Vitkausko paskyrimas Lietuvos kariuomenės vadu, taip pat kiek vėliau—gen. J. Baluodžio atstatydinimas Latvijoje. Dviejų autoritetingų generolų pasitraukimas dėl konfliktų su prezidentais neigiamai atsiliepė trijų šalių kariniam bendradarbiavimui, nes tiek gen. S. Raštikis, tiek ir gen. J. Baluodis priklausė aktyviausiems karinės Pabaltijo valstybių sąjungos šalininkams.

Trečiasis punktas—dėl tariamo karinės sąjungos sudarymo 1939 m. gruodžio 7—8 d. Baltijos antantės Talino konferencijoje. Vieninteliai archyviniai dokumentai, kuriais siekiama remtis mėginant įrodyti, kad tokia sąjunga buvusi sudaryta, yra 1939 m. gruodžio 19 d. Latvijos URM Pabaltijo skyriaus vedėjo V. Maseno laiškas Latvijos pasiuntinybėms užsienyje ir 1940 m. sausio 5 d. Latvijos užsienio reikalų ministro V. Munterio laiškas gen. J. Baluodžiui. Šiuos dokumentus savo darbuose pirmą kartą panaudojo tarybinis latvių istorikas V. Sypuolas. Kiti tarybiniai autoriai, teigdami karinės sąjungos sudarymo faktą, rėmėsi V. Sypuolo šių dokumentų interpretacija.

Koks šių dokumentų turinys? V. Maseno laiške dėl Latvijos—Estijos karinės sąjungos išplėtimo, įjungiant į ją ir Lietuvą, sakoma: „Analogiškas susitarimas su Lietuva atkrenta, nes nėra tokių aplinkybių, kurios pateisintų šios sutarties sudarymą. Karinį bendradarbiavimą su Lietuva reikia tęsti be sutarties“³⁶. V. Munterio laiške J. Baluodžiui nurodoma, jog Talino konferencijoje V. Munteris, apsvaustęs susidariusią padėtį su Estijos užsienio reikalų ministru A. Pypu, priėję prie vienos nuomonės, kad, sudarius nepuolimo sutartį su Vokietija ir pasirašius savitarpio pagalbos sutartį su TSRS, Latvijos—Estijos 1923 m. lapkričio 1 d. gynybinė sutartis politiškai nėra nukreipta nei prieš Vokietiją, nei prieš TSRS. Abu ministrai vieningai sutarė, kad formaliai ši sutartis lieka galioti, ir pažymėjo, jog ji nėra nukreipta nė prieš kurią šalį. Pacituosime tą laiško dalį, kurioje kalbama apie Lietuvą: „Kai dėl panašios sutarties sudarymo su Lietuva, mes vieningai nusprendėme, jog ji atpuola, kadangi dabartinėse sąlygose tokios sutarties sudarymą būtų sunku pateisinti ir paaiškinti, todėl karinį bendradarbiavimą su Lietuva reikia tęsti be ypatingos sutarties“³⁷. Abu dokumentai iš esmės yra tapatūs ir, mūsų nuomone, paneigia trišalės karinės sąjungos sudarymą. V. Munterio ir A. Pypo pokalbyje Talino konferencijoje dėl Pabaltijo šalių karinio bendradarbiavimo J. Urbšys nedalyvavo. Dėl šiuose dokumentuose minimo „karinio bendradarbiavimo su Lietuva tęsimo“, tai šitaip bendradarbiauta ir anksčiau: vyko tarpusavio vizitai, karininkų stažuotės ir kt. Tai normalūs kaimyninių valstybių bendradarbiavimo elementai. Karinis bendradarbiavimas

ir karinės sąjungos sudarymas netapatūs dalykai. Taigi šių dviejų dokumentų ankstesnė interpretacija neįtikinama. Dabar turimi archyviniai dokumentai rodo, jog tiek Baltijos antantės konferencijoje Taline, tiek ir kitoje konferencijoje Rygoje (1940 m. kovo 14—16 d.) trijų šalių užsienio reikalų ministrai keitėsi politinėmis informacijomis, daugiausia dėmesio skyrė trišaliams ekonominiams ir kultūriniais santykiams plėtoti³⁸.

Trišalės karinės konvencijos klausimas Lietuvos Respublikos—TSRS derybose Maskvoje 1940 m. birželio pradžioje

Kai kurių tarybinių istorikų darbuose nurodoma, jog TSRS santykiai su Pabaltijo valstybėmis pradėjo blogėti jau 1939 m. pabaigoje³⁹. Mūsų nuomone, šis teiginys netikslus. 1940 m. kovo 29 d., taigi jau po Baltijos antantės Talino (1939 m. gruodžio mėn.) ir Rygos (1940 m. kovo mėn.) konferencijų, V. Molotovas TSRS Aukščiausiosios Tarybos šeštojo šaukimo sesijoje kalbėjo: „Pasiremiant pusės metų laiko patyrimu nuo savitarpio pagalbos sutarčių sudarymo, galima padaryti aiškiai apibrėžtas teigiamas išvadas apie sutartis su pabaltijiečiais [...] Sutarčių vykdymas su Lietuva, Latvija ir Estija vyksta patenkinamai ir sudaro premisas tolesniam santykių gerėjimui tarp TSRS ir šių valstybių“⁴⁰. Ir tik 1940 m. gegužės mėn., kai Vakaruose įsiliesnojo karo veiksmai, TSRS politikoje Pabaltijo valstybių atžvilgiu išryškėjo tam tikrų poslinkių. 1940 m. gegužės 26 d. Lietuvos pasiuntinys Tarybų Sąjungoje L. Natkevičius pranešime Lietuvos URM rašė, kad „nuotaikos mūsų atžvilgiu pradėjo gesti maždaug nuo gegužės 15 d...“⁴¹ Esą „iki gegužės 25 d. girdėjome tik pasitenkinimus“, todėl gegužės 25 d. TSRS vyriausybės pareiškimas dėl provokacinių veiksmų prieš tarybines įgulas buvęs „kaip perkūnas iš giedro dangaus“⁴².

Kas lėmė TSRS ir Pabaltijo valstybių santykių krizę? Mūsų nuomone, jos priežasčių reikia ieškoti tiek objektyvioje, tiek subjektyvioje plotmėje. Viena, Tarybų Sąjungai kėlė baimę stublinančio masto ir netikėtai žaibiški Vokietijos laimėjimai Vakaruose. 1940 m. gegužės pabaigoje jau negalėjo būti jokių abejonių dėl kampanijos Vakaruose baigties. Nei J. Stalinas, nei V. Molotovas neabejojo, jog, laimėjusi karą Vakaruose, fašistinė Vokietija nedvejojama sulaužys 1939 m. rugpjūčio 23 d. TSRS—Vokietijos nepuolimo sutarties įsipareigojimus. Karas su Vokietija, priešingai puoselėtoms viltims, jau artimiausioje ateityje atrodė neišvengiamas... Pavojingai besiklostančios aplinkybės vertė tarybinę vyriausybę aktyvinti TSRS užsienio politiką, stengtis užimti kuo palankesnes strategines pozicijas būsimajame kare. Kilta vertus, J. Stalino ir V. Molotovo 1939 m. užsienio politikos klaidos pažeidė tradicinę Europos jėgų pusiausvyrą. Nauji TSRS—Vokietijos santykiai ne tik nelokalizavo karo gaisro Europoje, priešingai, jie jį dar labiau išplėtė. Kartu neišvengta ir lenininių TSRS užsienio politikos principų deformacijos, pasireiškusių taip pat ir TSRS santykiuose su Pabaltijo valstybėmis.

Lietuvos—TSRS santykių įtempimas kulminacinį tašką pasiekė 1940 m. birželio pradžioje per Maskvos derybas. Pirmajame Lietuvos ministro pirmininko A. Merkio ir V. Molotovo susitikime (1940 m. birželio 7 d.) jokių kaltinimų Lietuvai dėl karinės sąjungos sudarymo su Latvija ir Estija pateikta nebuvo. Tada V. Molotovas pasitenkino kaltinimais Lietuvai dėl provokacinių veiksmy prieš tarybines įgulas ir reikalavimu nurodyti tiesioginius jų kaltininkus⁴³. Pirmą kartą kaltinimas trišalės karinės sąjungos sudarymu buvo suformuluotas birželio 9 d. susitikime, kai V. Molotovas, remdamasis TSRS pasiuntinio Lietuvoje N. Pozdniakovo pranešimais, pateikė šiuos argumentus: 1) A. Merkio straipsnis „Revue Baltique“, Nr. 1, kuriame pasakyta, jog, Vilniaus ir Klaipėdos problemoms išsisprendus, nėra jokių kliūčių pilnam Lietuvos, Latvijos ir Estijos bendradarbiavimui. „Dabar telieka sudaryti karinę konvenciją, ir toks bendradarbiavimas bus pilnas“,— pareiškė V. Molotovas. A. Merkys dėl šio punkto pastebėjo, jog V. Molotovui pateiktas ne visai tikslus jo straipsnio vertimas, nes originale vietoje „pilnam“ parašyta „širdingam“. L. Natkevičius atkreipė V. Molotovo dėmesį į tai, kad „karo apystovos, Baltijos kraštų similiarinė padėtis vis-a-vis tų pačių sovietų, jų bendradarbiavimą natūraliai turėjo padaryti ankštesnį ir glaudesnį“. Tačiau V. Molotovas, nekreipdamas dėmesio į paaiškinimus, pareiškė: „Nereikia būti naiviam. Mes žinom, ką reiškia toks pilnas bendradarbiavimas. Jūs jau turite su latviais ir estais karo konvenciją...“; 2) balandžio 3 d. E. Turauskas pokalbyje su N. Pozdniakovu, šiam užklausus dėl Pabaltijo valstybių karinės konvencijos pasirašymo, atsakė, jog jai sudaryti nėra jokių kliūčių, tačiau, sudarius nepuolimo paktą su TSRS, „nėra jokio reikalo tokiai konvencijai“. A. Merkys birželio 9 d. pokalbyje tvirtino, jog E. Turausko pareiškime „viskas tvarkoj, nes pasakyta, kad paktas su sovietais eliminuoja patį reikalą tokios konvencijos, kurios sudarymui gi nėra kliūčių“. Tačiau V. Molotovas tai vertino kaip diplomatinį išsisukinėjimą ir tvirtai laikėsi pozicijos, esą pats „faktas gi pripažįstamas, kad karinei konvencijai kliūčių nėra“; 3) Pabaltijo valstybių štabų viršininkų ir generolų Gerulaičio ir Rėklaičio vizitai; 4) padažnėjusios Baltijos antantės konferencijos; 5) Lietuvos karo atašė paskyrimas Estijai.

Taigi pirmais dviem punktais vyko teoriniai ginčai dėl terminų ir formuluočių, kuriais V. Molotovas spekuliatyviai ir laisvai traktavo priežasties (Vilniaus, Klaipėdos problemos) ryšį su teoriškai galimu padariniu (pvz., karinės konvencijos sudarymu). Trečias punktas jau buvo aptartas. Dėl ketvirtojo — X Baltijos antantės konferencija turėjo įvykti dar 1939 m. rugsėjo mėn., tačiau, prasidėjus Pasauliniam karui, buvo nukelta. Tuo paaiškinamas nedidelis laiko tarpas, skyręs Talino ir Rygos konferencijas. Dėl karo atašė paskyrimo Estijai A. Merkys paaiškino V. Molotovui, jog šis paskyrimas buvo seniai pažadėtas, bet neįvykdytas dalykas, esą „štabai nori pripratinti karininkus mažesnės reikšmės postuose, kad juos galėtų vėliau siųsti į svarbius postus, pvz., Maskvą“. Tačiau nei į A. Merkio, nei į L. Natkevičiaus paaiškinimus nebuvo atsižvelgta.

Baigiantis susitikimui, V. Molotovas pareiškė, jog Lietuvos ministro pirmininko argumentai jo neįtikino, prašė pranešti apie tai Lietuvos vyriausybei ir „pateikti išsamius paaiškinimus“⁴⁴. V. Molotovo pozicijos dogmatizmas nuo pat derybų pradžios nepadėjo išsiaiškinti santykių ir išvengti krizės.

Padėčiai taip susikomplicavus, birželio 10 d. Kaune, pas Respublikos prezidentą, įvyko vyriausybės posėdis. Apsvarsčiusi TSRS pateiktus kaltinimus, vyriausybė priimtoje atsakomojoje notoje, be kita ko, griežtai pareiškė, jog nėra sudariusi karinės sutarties su Latvija ir Estija⁴⁵. Suprasdamas padėties rimtumą, A. Smetona laišku kreipėsi į TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininką M. Kalinina, neigdamas bet kuriuos slaptus Lietuvos įsipareigojimus kitoms valstybėms, nesuderinamus su tradiciškai draugiškais Lietuvos—TSRS santykiais⁴⁶. Iš archyvinės medžiagos matyti: Lietuvos Respublikos vyriausybė stengėsi taikiai likviduoti nesupratus, siūlė tam įvairių būdų. Birželio 11 d. delegacijų susitikime J. Urbšys vis dar mėgino įtikinti V. Molotovą, jog kaltinimai Lietuvai dėl karinės sąjungos sudarymo su Latvija ir Estija yra nepagrįsti. Lietuvos užsienio reikalų ministras pripažino, kad N. Pozdniakovui, priešingai nei anksčiau, dėl paskutinių konferencijų nebuvo įteikta jokių raštų, tačiau paaiškino, jog „dabar ir konferencijų protokolai nėra vedami dėl to, kad dabar nebesvarstomi praktiški klausimai“, esą paskutinėse konferencijose vien keistasi nuomonėmis tarptautiniais klausimais. J. Urbšys tvirtino, kad nesą jokių slaptų susitarimų. „Buvo susitarta bendromis jėgomis užpirkti užsienyje reikalingų mums žaliavų. Iš TSRS pusės niekada neturėjome jokių priekaištų arba pageidavimų dėl to bendravimo“,—kalbėjo Lietuvos užsienio reikalų ministras. Jis davė suprasti, jog „jei žinosime, kad SSSR tie važinėjimai nepatinka, galime jų ateityje nebedaryti...“⁴⁷ Taigi J. Urbšys buvo pasirengęs nemažoms nuolaidoms, kad tik išvengtų tolesnės konflikto eskalacijos. Tais pačiais tikslais birželio 14 d. J. Urbšys ir L. Natkevičius vizitavo V. Dekanozovą⁴⁸. Tačiau veltui. J. Stalinas ir V. Molotovas nebuvo suinteresuoti išvengti konflikto įprastiniu diplomatinio būdu. 1940 m. birželio 14-osios naktį Lietuvos delegacijai Maskvoje buvo įteiktas ultimatumas. Antrasis jo punktas, V. Molotovo manymu, turėjęs būti kertinis tarybinės vyriausybės kaltinimas Lietuvai (kaip ir kitoms Pabaltijo valstybėms), teigė, jog „netrukus po savitarpio pagalbos sutarties tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos sudarymo, Lietuvos vyriausybė sudarė karinę santarvę su Latvija ir Estija...“⁴⁹ Nors šis nepamatuotas kaltinimas prieštaravo paties V. Molotovo prieš du mėnesius duotam santykių su Pabaltijo valstybėmis įvertinimui TSRS Aukščiausiosios Tarybos šeštojoje sesijoje, jis buvo pakartotas ir birželio 16 d. ultimatumuose Latvijai ir Estijai. Be to, įteikdamas ultimatumą, V. Molotovas pareiškė J. Urbšui, jog, nepriklausomai nuo Lietuvos vyriausybės atsakymo, Raudonoji armija vis vien įžengs Lietuvon⁵⁰.

Lietuva, Latvija ir Estija kiekviena atskirai svarstė gautus TSRS ultimatumus. Jokių kontaktų lemiamu momentu trijų valstybių ka-

riniai politiniai sluoksniai nepalaikė. Išlikęs smulkus paskutinio Lietuvos Respublikos vyriausybės posėdžio (naktį iš birželio 14 į 15-ąją) aprašymas akivaizdžiai rodo, jog, svarstant TSRS reikalavimus ir eventualaus priešinosi galimumus, apie jokią karinę Pabaltijo sąjungą ar jos panaudojimą susidariusioje situacijoje net nekalbėta. Suderinto trijų valstybių priešinosi galimybė nebuvo svarstyta nei Latvijos, nei Estijos vyriausybių paskutiniuose posėdžiuose.

Išvados

1) 1939 m. rugpjūčio 23 ir rugsėjo 28 d. TSRS sutartys su Vokietija pažeidė tradiciškai susiformavusią Europos jėgų pusiausvyrą, destabilizavo kontinento padėtį. Gerokai sustiprėjo ir išaugo TSRS įtaka Rytų Europoje. Vokietija kuriam laikui visas jėgas sutelkė Vakaruose. Anglija ir Prancūzija liko vienišos fašistinės Vokietijos agresijos akivaizdoje.

2) Naujos politinės konsteliacijos sąlygomis pasikeitė ir Pabaltijo valstybių padėtis. Savitarpio pagalbos sutartys su TSRS ir tarybinių jėgų įsikūrimas Pabaltijo valstybėse panaikino juridinį Lietuvos, Latvijos ir Estijos neutralitetą ir suvaržė jų veikimo laisvę tarptautinėje arenoje. Kuriam laikui apsaugodamos Pabaltijo valstybes nuo Vokietijos agresijos, minėtos sutartys izoliavo Lietuvą, Latviją ir Estiją nuo Vakarų Europos valstybių. Pasikeitė ir Vokietijos politika Pabaltijo šalių atžvilgiu. Pasirašius sutartis su TSRS, Vokietija Pabaltijyje atsisakė savo politinių tikslų ir rūpinosi išlaikyti vien ekonominius interesus.

3) Antrasis pasaulinis karas ir dėl jo atsiradę trijų šalių ekonominiai sunkumai vertė jas sukti glaudesnio suartėjimo linkme, ypač ekonominėje ir kultūrinėje sferose. Siekta padidinti tarpusavio prekybos ir mainų apyvartą, bendrai ieškota žaliavų šaltinių ir gaminių realizacijos rinkų. Beveik analogiškų savitarpio pagalbos sutarčių su TSRS pasirašymas ir tarybinių jėgų įsileidimas Pabaltijo valstybėms kėlė nemaža praktinių klausimų, susijusių su tarybinių jėgų atvykimu, dislokavimu ir buvimu. Dėl to suaktyvėjo Pabaltijo šalių karinių sluoksnių kontaktai, turėję tikslą derinti trijų šalių pozicijas santykiuose su tarybinėmis jėgomis. Tačiau Pabaltijo valstybių karinės vadovybės tik svarstė techninius klausimus ir keitėsi informacija, sudaryti karinę sąjungą nepriklausė jų kompetencijai. Visų trijų šalių politinės vadovybės neigiamai vertino tokios sąjungos sudarymo perspektyvą, nes tai galėjo destabilizuoti Pabaltijo valstybių tarptautinę padėtį.

4) 1940 m. birželio 14 d. Tarybų Sąjungos ultimatumas Lietuvos Respublikai (kaip ir birželio 16 d. ultimatumai Latvijai ir Estijai) buvo 1939 m. J. Stalino—V. Molotovo politikos logiška tęsia. Ultimatumė išdėstyti kaltinimai Lietuvai, kaip ir kitoms Pabaltijo valstybėms, buvo neargumentuoti.

¹ Дашичев В. Восток—Запад: поиск новых отношений. О приоритетах внешней политики Советского государства // Литературная газета. 1988. 18 мая. № 20. С. 14.

- ² Šadžiūsis H. 1939-ieji ir dabartis // Raudonoji vėliava. 1987. Gruodžio 11.
- ³ Zr. plačiau: Zalys V. Baltijos antantės susidarymas // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (toliau — MADA). 1988. T. 2(103). P. 77—89.
- ⁴ Šadžiūsis H. Lietuva 1940—1941 metais // Gimtasis kraštas. 1988. Nr. 21 (1106). P. 5.
- ⁵ Ten pat.
- ⁶ Sovietų Sąjungos valstybinės šventės proga // Lietuvos aidas. 1939. Lapkričio 7. Nr. 675. P. 3.
- ⁷ Estija pasilieka suvereni ir laisva // XX amžius. 1939. Spalio 28. Nr. 249. P. 1.
- ⁸ 1940.V.16 E. Turausko Pro memoria // Lietuvos TSR centrinis valstybinis archyvas (toliau — CVA). F. 383. Ap. 7. B. 2259. L. 202.
- ⁹ Raštikis S. Lietuvos likimo keliais. Iš mano užrašų. Chicago, 1982. T. 4. P. 422.
- ¹⁰ Štatkus J. Momento reikalavimai // Vairas. 1939. Nr. 35. P. 673—674.
- ¹¹ Užsienio reikalų ministro J. Urbšio kalba // Lietuvos aidas. 1940. Sausio 8. Nr. 11. P. 6.
- ¹² Navickas K. TSRS vaidmuo ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos. V., 1966. P. 278.
- ¹³ История Эстонской ССР. Таллин, 1974. Т. 3. С. 431—432.
- ¹⁴ Rauch G. The Baltic states. The years of independence. Estonia. Latvia. Lithuania. 1917—1940. Bernely; Los Angeles, 1974. P. 210—211.
- ¹⁵ 1939.X.4 L. Natkevičiaus Pro memoria // CVA. F. 383. Ap. 7. B. 2146. L. 73—80.
- ¹⁶ Vokietijos kariuomenės kiekis ir dislokacija Rytprūsioose 1940.IV. Schema // CVA. F. 929. Ap. 3. B. 1137. L. 3.
- ¹⁷ Дашичев В. Указ. соч. С. 14.
- ¹⁸ Kariuomenės štabo (toliau — KŠ) II skyriaus referavimas Krašto apsaugos ministrui. 1940.V.1. Vokietijos karinė veikla // CVA. F. 929. Ap. 2. B. 1084. L. 18.
- ¹⁹ Фомин В. Т. Фашистская Германия во второй мировой войне. 1939—1941. М., 1978. С. 162.
- ²⁰ Rauch G. Op. cit. P. 224.
- ²¹ Сиполс В. Тайная дипломатия. Рига, 1968. С. 320—321.
- ²² 1939.XI.11 B. Dailidės pranešimas iš Talino J. Urbšiui // CVA. F. 383. Ap. 7. B. 2104. L. 2425.
- ²³ 1939.XII.6 Lietuvos Karo tarybos nutarimas // CVA. F. 929. Ap. 5. B. 607. L. 42—42^v.
- ²⁴ 1939.XI.8 KŠ I skyriaus referavimas Krašto apsaugos ministrui. Kariuomenės reorganizacijos ir jos dislokacijos reikalai // CVA. F. 929. Ap. 3. B. 1134. L. 177; 1939.XI.30 KŠ I skyriaus pastabos dėl III skyriaus siūlomos kariuomenės organizacijos ir dislokacijos // Ten pat. B. 1089. L. 74; I skyriaus parengtas priedas prie slaptos žemėlapių „V“ (be datos, yra 1940.IV.23 K. Musteikio rezoliucija) // Ten pat. Ap. 5. B. 591. L. 34—36.
- ²⁵ KŠ I skyriaus parengtas priedas prie slaptos žemėlapių „V“... // CVA. F. 929. Ap. 5. B. 591. L. 34—36; KŠ III skyriaus 1940.III.13 „Kariuomenės dislokacijos reikalai“ // Ten pat. B. 607. L. 26—26^v.
- ²⁶ Ten pat.
- ²⁷ 1939.XI.8 KŠ I skyriaus referavimas Krašto apsaugos ministrui // CVA. F. 929. Ap. 3. B. 1134. L. 177.
- ²⁸ KŠ III skyriaus 1940.III.13 „Kariuomenės dislokacijos reikalai“ // CVA. F. 929. Ap. 5. B. 607. L. 26—26^v.
- ²⁹ KŠ I skyriaus referavimas „Dėl mūsų aviacijos santykio“ (be datos, spėjama — 1940 m. pradžia) // CVA. F. 929. Ap. 3. B. 1134. L. 24—24^v.
- ³⁰ Raštikis S. Įvykiai ir žmonės. Chicago, 1972. T. 3. P. 371.
- ³¹ Raštikis S. Lietuvos likimo keliais. T. 4. P. 611.
- ³² KŠ I skyriaus referavimas „Lietuvos kariškai politiškai būklė“ (be datos, spėjama — 1940 m. pradžia) // CVA. F. 929. Ap. 3. B. 1152. L. 10.
- ³³ Lietuvos—TSRS valstybinių komisijų, veikiančių Lietuvoje ir už jos teritorijos ribų, sąrašas // CVA. F. 384. Ap. 4. B. 7. L. 5; Karo butų valdybos vir-

šininko brig. gen. J. Barzdos 1940.I.1 raportas kariuomenės tiekimo viršininkui // Ten pat. L. 9—9^v.

³⁴ 1939.XI.14. Estijos pasiuntinio Kaune J. Latiko pranešimas Estijos užsienio reikalų ministerijos Politikos departamentui // Estijos Spalio revoliucijos ir Partinės statybos centrinis valstybinis archyvas (ioliau — ESR CVA). F. 957. Ap. 14. B. 704. L. 157.

³⁵ Latvijos Kariuomenės štabo virš. gen. Rozenšteino vizito Kaune 1939.XI.29 programa // CVA. F. 929. Ap. 2. B. 1082. L. 168.

³⁶ Сиполс В. Указ соч. С. 328—329.

³⁷ 1940.I.5 V. Munterio laiškas gen. J. Baluodžiui // Latvijos TSR centrinis valstybinis istorijos archyvas. F. 2574. Ap. 3. B. 3250. L. 3.

³⁸ 1940.III.30 J. Latiko pranešimas Estijos URM — jos Politiniam departamentui // ESR CVA. F. 957. Ap. 14. B. 818. L. 15; Estijos užsienio reikalų ministro raportas 1940.III.14 Baltijos antantės Rygos konferencijoje // Ten pat. B. 774. L. 27—29; Estijos pasiuntinio Rygoje 1940.III.7 pranešimas A. Piipui // Ten pat. Lk. 4—5; Aasta Sotsialistlik Revolutsion Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1960. Lk. 89; 1940.IV.8 J. Urbšio Pro memoria // CVA. F. 383. Ap. 9. B. 192. L. 73—73.

³⁹ Sadžius H. Lietuva 1940—1941 metais (I) // Gimtasis kraštas. 1988. Nr. 21. P. 5.

⁴⁰ Molotovas apie Baltijos valstybes // Lietuvos aidas. 1940. Balandžio 2. Nr. 150. P. 2.

⁴¹ 1940.V.26 L. Natkevičiaus pranešimas iš Maskvos Užsienio reikalų ministerijai // CVA. F. 383. Ap. 7. B. 2259. L. 193.

⁴² 1940.VI.5 E. Turausko Pro memoria // CVA. F. 383. Ap. 7. B. 2259. L. 138.

⁴³ 1940.VI.7 L. Natkevičiaus pranešimas J. Urbšui // Ten pat. L. 110—114.

⁴⁴ A. Merkio ir L. Natkevičiaus 1940.VI.9 telegrama Užsienio reikalų ministerijai // Ten pat. L. 103—104; 1940.VI.10 L. Natkevičiaus slaptas pranešimas Nr. 244 J. Urbšui // Ten pat. L. 79—81.

⁴⁵ 1940.VI.10 Lietuvos Respublikos nota TSRS // Ten pat. L. 83.

⁴⁶ 1940.VI.10 A. Smetonos laiškas M. Kalininui // Ten pat. L. 85—86.

⁴⁷ 1940.VI.13 L. Natkevičiaus Nr. 249/sl. Pro memoria J. Urbšui // Ten pat. L. 58—60.

⁴⁸ 1940.VI.14 L. Natkevičiaus slaptas pranešimas Nr. 257 E. Turauskui // Ten pat. L. 34.

⁴⁹ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1961. T. 4. P. 770.

⁵⁰ 1940.VI.14 L. Natkevičiaus pranešimas Nr. 260 iš Maskvos URM-jai // CVA. F. 383. Ap. 7. B. 2259. L. 23—24.

К ВОПРОСУ О ВОЕННОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ В СИСТЕМЕ БАЛТИЙСКОЙ АНТАНТЫ

В. ЖАЛИС

Резюме

Несмотря на значительные изменения в международном положении Прибалтийских стран в конце 1939 г., правительства Литвы, Латвии и Эстонии стремились в своей внешней политике придерживаться принципов нейтралитета. Усиление военного сотрудничества трех стран Прибалтики, попытки к которому делал командующий литовской армией генерал С. Раштикис и военное командование в Латвии, не были одобрены правительствами. Они опасались, что образование тройственного военного союза соседние страны могут использовать как повод для нападения на Прибалтийские страны. Утверждения ряда советских авторов о якобы организованном с конца 1939 г. тайном антисоветском военном союзе между Литвой, Латвией и Эстонией вызывают сомнения. Во-первых, образование упомянутого союза могло произойти лишь при реальной поддержке его Германией в случае конфликта Прибалтийских стран с СССР. Однако после подписания в 1939 г. германо-советских согла-

шений и концентрирования Германией всех своих военных сил на Западе фашистское правительство до поры до времени пыталось избегать любых осложнений на Востоке. Количественный состав и места дислокации частей германской армии в Восточной Пруссии в конце 1939—начале 1940 г. убедительно доказывают, что в течение этого периода активных политических или военных акций в Прибалтике Германия не собиралась предпринимать. Очевидно, что до окончания военных действий на Западе не приходится говорить о создании поддерживаемого Германией антисоветского военного союза Прибалтийских государств. Анализ происшедших изменений в международном положении в Восточной Европе и в Европе в целом заставляет сомневаться даже в необходимости и целесообразности такого союза. Во-вторых, факт образования военного союза между Литвой, Латвией и Эстонией не подтверждается документами штаба армии Литвы. Из сохранившихся документов отчетливо видно, что незначительные изменения в дислокации частей армии Литвы в конце 1939 г. производились не в антисоветских целях; наоборот, они основывались на перспективе совместных действий литовских, латышских и советских войск в случае германской агрессии. Новая дислокация соответствовала основному оперативному плану литовского военного командования на случай войны, предусматривавшего отражение нападения Германии, а не СССР. Архивные документы не подтверждают и утверждений некоторых советских историков о том, что генеральные штабы Прибалтийских стран согласовывали оперативные планы трех государств антисоветской направленности. Участвовавшие контакты между военными представителями Прибалтийских государств имели в основном информационный характер. Создание военного союза не входило в компетенцию военного командования трех стран; оно обязано было считаться с позицией правительств Литвы, Латвии и Эстонии. В-третьих, считаем неубедительной интерпретацию в советской историографии некоторых архивных документов (имеются в виду письмо сотрудника МИД Латвии В. Масена от 19.12.1939 г. представительствам Латвии за рубежом и письмо министра иностранных дел Латвии В. Мунтерса от 5.01.1940 г. генералу Я. Балодису), якобы доказывающих создание антисоветского военного союза Прибалтийских стран. Указанные документы, по нашему мнению, свидетельствуют о невозможности образования в создавшихся условиях военного союза трех стран. Приводимые В. Молотовым во время литовско-советских переговоров в Москве в июне 1940 г. доказательства о существовании тайного соглашения между Прибалтийскими странами несостоятельны. Архивные документы, подтверждающие версию о тайном заключении военного союза между Литвой, Латвией и Эстонией, до сих пор не обнаружены.

[teikta 1988 m. liepos mēn.

Trumpai apie autorių

Zalys Vytautas (g. 1956), Istorijos instituto Kapitalizmo istorijos skyriaus jaun. moksl. bendradarbis (nuo 1989). Tyrinėjimų kryptis — Lietuvos Respublikos tarptautinė padėtis 1934—1940 m., Pabaltijo valstybių santykiai Baltijos antantės sistemoje; pastarąja tema apgynė disertaciją.